

Quack het in 1885 programmatisch uitdrukte¹¹⁸. En omgekeerd greep de staat steeds verder in het maatschappelijk leven in met een beroep op de sociale noden die om een oplossing vroegen¹¹⁹.

Deze nieuwe legitimatie van staatsactiviteit ging gepaard met een verandering in het karakter van de openbaarheid. Zij was niet uitsluitend meer de plaats waar onafhankelijke burgers van mening verschilden over het algemeen belang, maar werd ook het forum waarop onderscheiden groepen hun behoeften en noden naar voren brachten. Vanaf de jaren tachtig gingen die noden steeds meer hun stempel op het politieke debat drukken. Over het bestaan ervan viel steeds minder te twisten, terwijl het meningsverschil steeds meer ging over de vraag wat het zou betekenen als de overheid de noden van specifieke groepen zou lenigen. De retoriek waarmee het volk achter de kiezer werd gemobiliseerd, gaf derhalve niet direct meer burgers een stem, maar vertolkte wel hun behoeften en presenteerde de leniging ervan als legitiem motief voor staatsingrijpen.

Op zich zou deze verandering nog in overeenstemming zijn met de liberale gedachte dat het staatsoptreden verandert, omdat in het openbare debat andere wensen geformuleerd worden. Maar in tegenspraak met de grondslag van de liberale openbaarheid was dat steeds vaker een beroep op de overheid werd gedaan om de noden en behoeften van de bevolking in kaart te brengen. Opmerkelijk daarbij is, dat juist liberalen deze uitbreiding van de overheidstaak hebben gestimuleerd¹²⁰. Zij wilden de kwaliteit van de publieke opinie verbeteren en pleitten daarom voor een uitbreiding van de overheidsstatistiek, zodat burgers een gefundeerd oordeel konden vormen. Behoudende liberalen merkten echter wel het onbedoelde gevolg op van de uitbreiding van de instellingen en de taken van de staat. Dit leidde tot spanningen in het liberale kamp, die erde oorzaak van waren dat sinds 1848 opgeworpen voorstellen voor de oprichting van een centraal bureau voor de statistiek, pas in 1899 verwezenlijkt zouden worden. De discussie over dat bureau is exemplarisch voor de toenemende vervlechting van de openbaarheid met de staat. Net als in het geval van de partijvorming, heeft ook deze ontwikkeling haar wortels in de liberale openbaarheid. De thema's, de infrastructuur en de deelnemers in de openbaarheid veranderden van karakter door de pogingen om de kwaliteit van de liberale openbaarheid te verbeteren.

Statistische kennis als grondslag van de liberale openbaarheid

Het liberale model van de openbaarheid werd pas na 1848 de grondslag van het

118 H. P. G. Quack, 'Sociale politiek. Rede bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt te Amsterdam 29 september 1885', *De Gids* (1885) iv, 154.

119 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2e druk; Amsterdam, 1976) hoofdstuk XVIII en XIX.

120 Het opmerkelijke daarvan blijft buiten beeld in N. Randerad, 'Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statistische bron en middel tot sociale beheersing'. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXI (1995) 319-342, doordat hij de ontwikkeling van de statistiek in de lijn van Michel Foucault en Stanley Cohen vooral ziet als instrument van sociale beheersing in handen van een 'liberale staat' en voorbij gaat aan de betekenis van de statistiek na 1848, als grondslag van de publieke sfeer tegenover de staat.

politieke bestel: 'De tijd van geheimhouding in de zaken van het staatsbestuur is voorbij', stelde Simon Vissering in 1849,

de veranderde inrigting onzer staatsinstellingen dwingt de regering meer en meer tot openbaarheid; de natie tot kennisneming. Statistiek is de grondslag dier openbaarheid, en met iederen dag zal zich de behoefte aan statistieken kennis krachtiger doen gevoelen¹²¹.

Vissering onderschreef het credo 'de publieke zaak wil publiek behandeld worden', maar tekende daar onmiddellijk bij aan

dat de *belangstelling met kennis* gepaard ga, *kennis van beginselen* en *kennis van zaken*, zonder welke ... volksoordeel en volksvooroordeel een onweerstaanbaren, schoon dan ook zijdeling-schen, invloed op den gang des bestuurs oefenen. En die kennis ontbreekt bijna geheel, althans hare tweede helft ontbreekt, waar geene statistiek gekend wordt¹²².

Daarom moest zo snel mogelijk een einde komen aan de wanordelijke toestand waarin de overheidsstatistiek zich bevond. Weliswaar werd op de verschillende bureaus van de ministeries en in den lande veel materiaal verzameld, maar dit gebeurde zonder orde en eenheid: 'dit is geene statistiek, evenmin als een hoop hout, steen en kalk een huis is'¹²³.

De oplossing zag Vissering in de oprichting van een zelfstandig bureau, dat onafhankelijk zou zijn van de regering en de departementen en 'buiten de bewegingen der politiek' zou blijven door 'de wakkere lust tot wetenschappelijke beoefening der wetenschap'¹²⁴. Zijn voorstel was met name bedoeld om de systematiek en methodiek

121 S. Vissering, 'De statistiek in Nederland', *De Gids* (1849) ii, 17. Zie ook J. de Bosch Kemper: 'De publieke opinie is ... de groote beweegkracht, waardoor de Staatskunde wordt bepaald. Wanneer die publieke opinie gevoed wordt door grondige overweging der maatschappelijke behoeften ... kan men daarvan de meeste vruchten voor het Vaderland verwachten'. 'Voorwoord', *Staatkundig en staathuishoukundig jaarboekje*, 1(1849)15.

122 Vissering, 'Statistiek in Nederland', 6-7.

123 *Ibidem*, 8. De Nederlandse staat hield voor 1848 al wel gegevens bij over de toestand van het land en de bevolking, armoede en rijkdom, misdaad en straf, handel en nijverheid, openbare werken en waterstaat, het verkeer en de financiën. Een belangrijke aanzet hiertoe was de volkstelling van 1796 ten behoeve van het ontwerpen van kiesdistricten. Met de Staatsregeling van 1798 werden vervolgens speciale agenten in het leven geroepen, belast met het vergaren van informatie over de bevolking. De invoering van Franse administratieve vernieuwingen in de Napoleontische tijd droeg hieraan nog verder bij. Deze lijn werd voortgezet in 1826, toen het ministerie van binnenlandse zaken een Bureau voor de statistiek oprichtte en een commissie belastte met de controle van dit bureau. De dagelijkse leiding van het bureau was in handen van R. Lobatto, die van 1826 tot 1849 een statistisch jaarboekje publiceerde. Ook deed hij het voorstel regelmatig een algemene volkstelling te houden. Hij organiseerde in 1829 de eerste telling, die het model zou worden voor de tellingen die elke tien jaar nadien gehouden werden. Het essentiële verschil met de discussie over statistiek na 1848 is dat deze dan niet langer als *arcana imperii* wordt beschouwd, maar als bron van voorlichting van de publieke opinie. Zie [H. W. Methorst], 'Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden', *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, nieuwe volgrees XIV (Den Haag, 1902) 61 e. v.; I. Stamhuis, 'Cijfers en Aequaties' en 'Kennis der Staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam-Atlanta, 1989) *passim*; Ch. Jeurgens, P. M. M. Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813* (Den Haag, 1995) 9-13; Randeraad, 'Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters', *passim*.

124 Vissering, 'Statistiek in Nederland', 14, 19-20.

van het statistisch onderzoek te bevorderen. Hij sloot daarmee aan bij de mening onder staathuishoudkundigen die zich hadden verenigd voor de uitgave van het *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje*, waar in 1857 de *Vereeniging voor de statistiek* uit voortkwam.

Op het eerste gezicht werden de voorstanders van de statistiek op hun wenken bediend. Het ministerie van binnenlandse zaken had in 1848 al een nieuw bureau voor de statistiek opgericht. Het hoofd daarvan, M. M. von Baumhauer, schreef een jaar na de oprichting in *De Gids*, dat de ongeordende staat van 's lands statistiek niet alleen schade toebrengt aan de staat en de samenleving, maar ook aan de statistiek, want 'het uitgeven van statistieke tafelen als gelegenheidsstukken verwekt wantrouwen in hare opregtheid bij de natie'¹²⁵. De waarde van de statistiek lag in de zekerheid die zij bood. Met name door de 'cijfertaal' waarvan de statistiek gebruik maakte, verschaftte 'zij zich de juistheid en zekerheid, welke lijnen en letters den beoefenaars der meet- en stekunde voor hunne berekeningen opleveren'. Daarnaast lag de waarde van de statistiek in haar precisie en ging zij 'niet theoretisch, maar praktisch en historisch te werk'. De 'statistiek bezoekt tevens de huisselijke haard, en baant zich een weg tot de wetenschap van het innerlijke huisselijke leven'. De 'kennis van de dagelijkschen behoeften' en de aandacht voor het ordelijke dagelijks leven gaf de statistiek volgens Baumhauer bovendien 'eene zekere mate van toekomstvoorspellende waarde'. Goede statistiek was onmisbaar voor de staatsman. Zonder haar zouden hervormingen tot een loterij worden¹²⁶.

Net als andere pleitbezorgers van de statistiek sloot Baumhauer aan bij het werk van Quetelet. Deze Brusselse hoogleraar in de wis- en natuurkunde had vanaf de jaren twintig betoogd dat de normaalverdeling van meetfouten bij natuurkundige experimenteren ook van toepassing was op de verdeling van fysieke, sociale en morele kenmerken onder de bevolking. Quetelet trok bovendien de vergaande conclusie, dat aan statistische regelmaat ook een causale wetmatigheid ten grondslag lag: de statistiek bood inzicht in de wetten van het maatschappelijk leven en kon de grondslag vormen voor een 'sociale fysica'¹²⁷.

De voorstanders van de statistiek zagen wel dat er met dit determinisme een probleem ontstond. Twee zielen streden in hun liberale borst 'een strijd tusschen de gelijkmatigheid der verschijnselen op maatschappelijk gebied, en den vrijen wil van het individu', zoals het in de titel luidde van een opstel in *De Economist*. De auteur schetste daarin een land met wetten die het aantal huwelijken, zelfmoorden en onechte kinderen decreteerden:

Geen magt ter wereld, vereenigde zij oostersch despotisme met Napoleontisme of Bismarcktisme, zoude zoodanige wet kunnen ten uitvoer leggen. En toch geschiedt het, en wel geheel

¹²⁵ M. M. von Baumhauer, 'De statistiek', *De Gids* (1849) i, 87.

¹²⁶ *Ibidem*, 80.

¹²⁷ Stamhuis, *Cijfers en Aequaties*, 56-62; A. Desrosières, *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique* (Parijs, 1993) 94-99; I. Hacking, *The taming of chance* (Cambridge, 1990) 105 e. v.; E. S. Houwaart, 'Medische statistiek', in: H. W. Lintsen, e. a., ed., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van de moderne samenleving 1800-1890*, II (Zutphen, 1993) 30-35.

vrijwillig ... En het merkwaardige daarbij is, dat wij op die wijze fungeren als leden van een groot mechanisme en toch eene geheel vrije beweging bezitten, welke evenwel dit mechanisme geheel niet in zijn gang stoort¹²⁸.

De verlossing in deze strijd was het 'karakter'. Ondanks het bestaan van een determinerend mechanisme, kon er toch van 'zedelijke vrijheid' gesproken worden, omdat ons karakter ons in staat stelde het mechanisme te wijzigen¹²⁹. De statistiek maakte derhalve duidelijk hoe moeilijk de maatschappij te veranderen was, maar bood tegelijkertijd een leidraad voor verandering, doordat zij inzicht bood in de werking van het maatschappelijk mechanisme. De statistiek als grondslag van de publieke opinie bood derhalve de belofte van rationeel staatsbeheer. De geheimhouding van voor 1848 was doorbroken, niet om de wil van het volk tot leidraad van het staatsbeheer te maken, maar om de burgers in staat te stellen het staatsoptreden te beoordelen in het licht van het algemeen belang. Getalsmatige kennis van de samenleving was de vaste bodem waarop dat oordeel moest rusten.

Het liberale pleidooi tegen de statistiek

Alle zegeningen van de statistiek konden echter ook in hun nadeel verkeren. De tegenstanders zagen het kwantitatieve karakter van de statistiek als getalsfetisjisme. Het determinisme leidde tot fatalisme en moreel nihilisme. Het gewroet in huiselijke kring was een ontoelaatbare staatsbemoeyenis, die despotische vormen kon aannemen. En zoals de hoofdredacteur van *De Economist*, De Bruyn Kops in 1854 schreef, werd de statistiek jammer genoeg veelal gezien als 'een vernuftig middel der bureaucratie, om lastige vragen te doen aan gemeentebesturen en om het werk der bureaux te vermeerderen'¹³⁰.

De tegenstanders gaven minder ruchtbaarheid aan hun bezwaren dan de voorstanders aan hun enthousiasme. Maar zij waren niettemin in staat lange tijd de oprichting van een zelfstandig centraal bureau voor de statistiek tegen te houden. Het opvallende daarbij is dat de tegenstanders niet slechts te vinden waren onder conservatieven, die vanwege hun particularistische en familiale politieke stijl weinig heil zagen in de openbaarheid van bestuur. Onderde tegenstanders waren ook doctrinaire liberalen, die op basis van liberale argumenten de overheidsstatistiek afwezen.

Het dieptepunt in deze ontwikkeling was het jaar 1878. Twee jaar daarvoor was G. de Bosch Kemper, zoon van Jeronimo, Baumhauer opgevolgd als directeur van het statistisch bureau bij binnenlandse zaken. Zijn voortvarende poging de statistische arbeid grondig aan te pakken stuitte op verzet van de minister, Kappeyne van de

128 H. A. Wijne, 'Is er een strijd tussen de gelijkmatigheid der verschijnselen op maatschappelijk gebied, en den vrijen wil van het individu?', *De Economist*, I (1869) 181.

129 *Ibidem*, 184.

130 J. L. de Bruyn Kops in *De Economist* (1854) 346, geciteerd in J. Mooij, *Denken over welvaart. Koninklijke Vereniging voor de staathuishoudkunde 1849-1994* (Utrecht, 1994) 36. Hoe grillig de lijnen tussen verschillende partijen liepen, blijkt wel uit het feit dat De Bruyn Kops in dezelfde periode waarin hij zich als voorstander van de statistiek opwerpt, tegelijkertijd bekend staat als aanhanger van 'het oude standpunt van Adam Smith'. Zie Stuurman, *Wacht op onze daden*, 307.

Coppello. In april 1878 werden de twee medewerkers van De Bosch Kemper overgeplaatst en kreeg de directeur zelf eervol ontslag. Er ontstond een golf van protest; de Vereniging voor de statistiek stelde een petitie op waarin gevraagd werd om de oprichting van een centraal bureau, en ook uit het buitenland kwamen protesten, onder andere van Engel, de directeur van het Pruisische centrale bureau voor de statistiek.

In het Kamerdebat hierover bleek hoezeer binnen het liberale kamp de meningen verdeeld waren. De Kamerleden De Bruyn Kops en Hendrik Goeman Borgesius riepen de minister tijdens de behandeling van de begroting voor 1879 ter verantwoording. Goeman Borgesius erkende dat de statistiek een droog onderwerp was, en 'geen onderwerp waaromtrent zij, die er geen grondige studie van gemaakt hebben, door het houden van een enkele — zij het dan ook eene prachtige — redevoering overtuigd kunnen worden'¹³¹. Maar men behoefde volgens Goeman Borgesius geen socialist te zijn, om in te zien dat men pas 'door de drooge wetenschap der cijfers' van de werkelijke maatschappelijke toestanden op de hoogte zou raken:

Men heeft ons liberalen altijd verweten, dat wij theoristen zijn die ons niets bekommeren om feitelijke toestanden; welnu, laten wij allen, laat ook de Minister dat verwijt ontzenuwen, door vast te houden aan dien eenigen grondslag, waardoor wij werkel ijk tot kennis van die toestanden kunnen geraken¹³².

Tegen de interpellatie van Goeman Borgesius bracht minister Kappeyne van de Coppello in dat de oprichting van een centraal bureau tot Staatsdespotie zou leiden. Een centraal bureau zou volgens hem pas zin hebben als het ingezetenen eventueel met strafrechtelijke dwang tot waarheidsgetrouwe opgave van de benodigde gegevens kon brengen. Maar meer nog dan tegen het despotische karakter, keerde de minister zich tegen het 'afgoderij plegen met de wetenschap'¹³³. De statistische wetenschap had volgens hem beperkingen die niet slechts lagen in de onvolkomenheid van het statistisch onderzoek¹³⁴. De wetenschap zou *nooit* in staat zijn de gegevens te produceren die zij beloofde:

131 *Handelingen Tweede Kamer 1878-1879*, 9 december 1878, 334. Zie ook H. Goeman Borgesius, 'Nota', *Ibidem*, Bijlagen Staatsbegroting hoofdstuk V. 11,14-17. Het debat met Kappeyne van de Coppello is een ander voorbeeld van de groeiende spanning vanaf het eind van de jaren zeventig tussen de groep rond Kappeyne en de jongere liberalen, naast de kwesties waar G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland. 1872-1901* (Den Haag, 1980) 52 e. v. melding van maakt. Zie over het onderscheid tussen generaties liberalen: Stuurman, *Wacht op onze daden*, 294. Deze spanning kan er ook toe hebben geleid dat de ontwikkeling van bevolkingsregisters in de eerste decennia na 1848 op veel weerstand stuitte en dat pas na 1890 aanzetten voor een wettelijke regeling getroffen werden voor registratie op 'gezinspersoonskaarten', die uiteindelijk met een Koninklijk Besluit van 31 maart 1936 (*Staatsblad*, nr. 342) verplicht werd gesteld. Zie Randerad, 'Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters', 337-339.

132 *Handelingen Tweede Kamer 1878-1879*, 10 december 1878, 339, 345.

133 *Ibidem*, 339.

134 In het debat viel de minister direct zijn ontslagen ambtenaar, G. de Bosch Kemper, aan. Ooit had hij hem enkele gegevens gevraagd: 'Ofschoon die vragen zeer eenvoudig waren, moest ik tot mijne verwondering daarop ten antwoord krijgen, dat voor eene rigtige beantwoording het noodig zou zijn eerst gedurende 25 jaren een betere bewerking der statistiek te volgen'. G. de Bosch Kemper had in *De Gids* zijn visie op de zaak gegeven en gesteld dat '[d]e eigenaardigheid der statistieke bemoeiing hierin is gelegen

Er zal in de menselijke handelingen — en daaruit toch bestaat de maatschappij — altijd iets overblijven, wat zich niet onder cijfers laat brengen. In een woord: ook in de menselijke maatschappij is een menselijke ziel, die niet toelaat alles op een zuiver materieelen grondslag te construeren.

Om zijn argumenten kracht bij te zetten verwees de minister naar 'den besten kenner van de geschiedenis in ons land—professor Fruin', volgens wie 'de pogingen b. v. van Buckle om de geschiedenis op de statistiek te bouwen' beschouwd konden worden 'als ten eenen male mislukt'¹³⁵.

Daarmee trof Kappeyne van de Coppello een teer punt, dat de statistici een tijd had beziggehouden. Het werk van Henry Buckle, *History of civilization in England*, dat tussen 1857 en 1861 in vijf delen verscheen, was op het internationale statistische congres van 1860 afgeschilderd als voorbeeld van het excessieve determinisme waarin Quetelets denken kon ontaarden. Naar aanleiding van deze debatten raakte overal in Europa de gedachte in zwang dat statistiek niet deterministisch en voorspellend was, maar beschrijvend en historisch¹³⁶. Dat gebeurde ook in Nederland¹³⁷.

Nieuwe thema's in de openbaarheid

De voorstanders van de nieuwe statistiek, tegelijk de aanhangers van de historische school, zouden vanaf de jaren tachtig een vooraanstaande positie binnen de overheid gaan innemen. Zij gaven de statistiek een vaste plaats in de openbaarheid, zowel door een groter beroep te doen op statistische gegevens in het openbare debat, als door de statistiek tot erkend onderdeel van het staatsapparaat te maken. Daarmee creëerden zij nieuwe thema's in de publieke sfeer.

De oprichting van een centraal bureau voor de statistiek was slechts een van de latere Produkten van deze omslag. In 1892 stelde N. G. Pierson als minister van financiën samen met Tak van Poortvliet op binnenlandse zaken een Centrale commissie voor de statistiek in. Een van de leden was, naast Goeman Borgesius en Quack (toen voorzitter van de Vereeniging voor de statistiek), C. A. Venijn Stuart, die in 1899 de eerste directeur van het Centraal bureau voor de statistiek zou worden. De daadwerkelijke oprichting daarvan ging uiteindelijk vrijwel geruisloos. Venijn Stuart had na zes jaar al 45 personeelsleden in dienst, een aantal dat in de vijftien jaar daarna meer dan verviervoudigde¹³⁸.

dat dikwijls eerst uit het resultaat der werkzaamheden kan blijken, of zij voorde regeering dan wel voor de burgers noodig is geweest, G. de Bosch Kemper, 'De officieele statistiek', *De Gids* (1878) iv, 15.

135 *Handelingen Tweede Kamer 1878-1879*, 9 december 1878, *passim*.

136 I. Hacking, 'Prussian Numbers 1860-1882', in: L. Krüger, L. J. Daston, M. Heidelberger, ed., *The Probabilistic Revolution* (Cambridge (Ma.)-Londen, 1987) 377-394.

137 Die opvatting van de statistiek sloot beter aan bij de 'historische school' dan de statistiek op individualistische grondslag, die eerder geassocieerd werd met de klassieke politieke economie. Zie T. J. Boschloo, *De produktiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland* (Hilversum, 1990) 236 e. v. Deze overgang wordt door R. Aerts geïnterpreteerd als een breuk, die zich na 1870 in de hele liberale denkwereld voltrok. Zie R. Aerts, e. a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeene cultureel tijdschrift* (Den Haag-Amsterdam, 1987) 64. Zie ook E. S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland* (Groningen, 1991).

138 Zie Methorst, *Geschiedenis*, 38 e. v.; Stamhuis, *Cijfers en Aequaties*, 222 e. v.; Mooij, *Denken over welvaart*, 60 e. v.

Deze ontwikkeling demonstreerde dat Kappeynes argumenten tegen de statistiek hun overtuigingskracht hadden verloren. Niettegenstaande zijn bewering dat de statistiek praktisch nut ontbeerde, gingen politici in de Kamer, schrijvers in de pers en functionarissen in het overheidsapparaat steeds meer van statistieken gebruik maken. Dat zoiets gaande was, constateerde Goeman Borgesius al in het Kamerdebat van 1878:

Is er bij de langdurige beraadslagingen één spreker geweest, die zich niet heeft beroepen op cijfers en niet betreurd heeft, dat er met betrekking tot het onderwerp, door hem behandeld, geene betere statistiek bestond¹³⁹?

Medici hechttten al in de jaren zestig en zeventig een grote waarde aan statistiek. In de discussie over de wet besmettelijke ziekten, die ontstond naar aanleiding van epidemieën van cholera, tyfus en pokken rond 1870, was een patstelling ontstaan over de vraag naar de precieze oorzaken van besmettelijke ziekten. Zonder een uitspraak te doen over een oorzakelijk verband, toonde de statistiek nu in ieder geval een samenhang tussen de openbare hygiëne en het optreden van ziekten¹⁴⁰.

Een nog grotere betekenis zou de statistiek krijgen op het gebied van de arbeidswetgeving. Goeman Borgesius sprak de minister aan als 'vader der wet op den kinderarbeid', die dooreen gebrek aan gegevens genoodzaakt was zich 'tevreden te stellen met eene wet, waarin nog weinig meer dan een beginsel werd neergelegd'. Zelfs Goeman Borgesius schroomde, als voorstander van grotere staatsinterventie, om nieuwe wetgeving voor te stellen, zolang de effecten van de huidige niet bekend waren. In de jaren tachtig en negentig werden daarom steeds meer gegevens verzameld, getuige de Arbeidsenquête van 1887. Bovendien werd vooruitgang geboekt in de bewerking van de "Fgêgevêns". Daarbij kon voortgebouwd worden op de verzekeringsstatistiek die al veel langer bestond in de vorm van sterftetafels en die al voor 1848 met name door de bijdragen van Lobatto een zekere mathematische perfectionering hadden gekregen. Bovendien veranderde in het laatste kwart van de negentiende eeuw de optiek op arbeidsongevallen. In plaats van persoonlijke aansprakelijkheid werden professionele risico's de grondslag voor de verzekering van ongevallen en tegenslagen. Risico's, en daarmee de benodigde premies en mogelijke uitkeringen, waren een kwestie van statistische regelmaat¹⁴¹.

Het gebruik van statistische gegevens veranderde de vorm van openbare debatten en daarmee van de legitimering van politieke machtsuitoefening. Ten eerste bracht de statistiek een tweedeling tot stand in de publieke sfeer. Terwijl voordien alle burgers in beginsel konden meepraten, legden de voorstanders en de tegenstanders de nadruk op het punt dat statistiek wetenschappelijk was en daarom *moeilijk*. Voor de tegenstanders was dit een argument tegen het praktische nut van de statistiek. Voor de voorstanders was het daarentegen de belangrijkste reden om te pleiten voor een zelfstandig

139 *Handelingen Tweede Kamer 1878-1879*, 9 december 1878, 336.

140 Houwaart, 'Medische statistiek', 40.

141 Zie F. Ewald, *L'Etat Providence* (Parijs, 1986) 177 e. v.; R. Schwitters, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief* (Groningen, 1991) 290.

bureau. Om op een zinnige manier van statistiek gebruik te maken was een wetenschappelijke vorming nodig. Met de oprichting van het Centraal bureau trokken de voorstanders aan het langste eind. Zij creëerden daarmee een instantie die, zoals zij zelf ook altijd bedoeld hadden, *buiten* het politieke debat stond, maar die wel steeds kon worden aangeropen om het eigen gelijk te bevestigen. Naast de deelnemers aan het politieke debat ontstond daarmee een nieuwe groep van 'denkers, buiten eenige praktische politiek staande', zoals Quack hen in zijn inaugurale rede noemde:

Terwijl de staatslieden zich te goed deden aan de holle phrases der politiek, en alléén oor hadden voor het rumoer en het geraas dat de luide feiten van den dag veroorzaakten, poogden zij te luisteren naar den zonder veel gedruisch voortrollenden stroom der menschelijke samenleving¹⁴².

Op nog een tweede manier veranderde het openbare debat door het gebruik van statistische gegevens. Nadat het radicale determinisme van Quetelets statistiek was verdwenen, bestond de statistiek die in het laatste kwart van de eeuw in zwang raakte, vooral uit geaggregeerde aantallen. Daaruit werden geen wetmatigheden met een voorspellende waarde afgeleid, maar slechts tendensen en samenhangen. Dit paste in het beeld van de maatschappij als organische eenheid, die groeide of verviel. Die ontwikkeling was niet direct bestuurbaar, maar vergde prudente meegaandheid. Daardoor was in de maatschappij zelf al een vorm van samenwerking, met name tussen ogenschijnlijk antagonistische klassen, geïncorporeerd¹⁴³.

De statistiek gaf dat organische ideaalbeeld een ontologische onderbouwing. Met de geaggregeerde cijfers konden politieke en sociale scheidslijnen overschreden en vervangen worden door andere, minder omstreden onderscheiden. Zo bracht de medische statistiek de gezondheidstoestand van de *bevolking* in beeld. De eenheid was niet individu of klasse, maar eerder buurt, gemeente of regio. De statistiek schiep daardoor nieuwe eenheden, waarin eventueel door de staat kon worden ingegrepen. Tegelijk ontstonden zo nieuwe thema's voor de publieke opinie. Als onderdeel van statistische categorieën als morbiditeit, mortaliteit of woonsituatie waren burgers gelijkelijk onderworpen aan maatschappelijke veranderingen. Verschillen in individuele voorspoed golden niet langer als persoonlijke verdienste, maar konden herleid worden tot onderliggende maatschappelijke voorwaarden¹⁴⁴.

Een nieuwe infrastructuur van de openbaarheid

Het samenvoegen van gegevens over individuen tot numerieke eenheden op een hoger, gemeenschappelijk niveau was niet alleen een intellectuele vernieuwing, maar ook een administratieve operatie. De oprichting van het Centraal bureau voor de statistiek was

142 Quack, 'Sociale politiek', 155, 157.

143 Zie P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen, 1987).

144 Houwaart, 'Medische statistiek', 40; E. S. Houwaart, 'Professionalisering en staatsvorming', in: H. W. Lintsen, e. a., ed., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890*, II (Zutphen, 1993) 84.

een belangrijke episode in de ontwikkeling van de Nederlandse staat. Vanaf de oprichting van het Centraal bureau was het verzamelen van gegevens niet langer iets waarover gemeenten, provincies en andere departementen dan dat van binnenlandse zaken naar eigen inzicht konden beslissen. Het bureau verzamelde de gegevens op een centraal punt, waartoe bestuurders van alle geledingen zich in toenemende mate moesten wenden om informatie over hun omgeving te krijgen. De vorming van het Centraal bureau was daarmee exemplarisch voor de explosieve groei van de overheidsadministratie in de jaren vanaf de eeuwwisseling en voor de nieuwe infrastructuur van de openbaarheid¹⁴⁵.

De toename van het aantal onderdelen van de overheidsdienst en van het aantal ambtenaren ging gepaard met professionalisering. Tot het eind van de eeuw kende de ambtenarenstand veel familiale bindingen en een sterk standsbewustzijn. Het ambtenarenethos kenmerkte zich door 'trouwe plichtsvervulling, geduldig wachten op bevordering op grond van het anciënniteitsstelsel, de gulden middelmaat en zelfgenoegzaamheid'¹⁴⁶. Aan het eind van de eeuw veranderde dit langzamerhand. Ambtenaren gingen langer werken dan de enkele uren die ze tot dan toe per dag actief waren en gingen voor hun groeiende contacten met de buitenwereld steeds meer gebruik maken van vaste routines en formulieren¹⁴⁷. Het gevolg was dat de categorieën waarvan ambtenaren gebruik maakten ook buiten de bureaus van de ministeries een rol gingen spelen. Ook het ambtelijk taalgebruik, waarover P. H. Ritter in een vroege studie naar de Nederlandse bureaucratie met een *understatement* opmerkte, dat 'de ambtelijke briefschrijver in den regel verzuimt de aandacht van zijn lezer te prikkelen'¹⁴⁸, ging zo na 1900 in toenemende mate de openbaarheid kleuren.

De totstandkoming van het Centraal bureau voor de statistiek laat bovendien zien dat de vervlechting van staat en openbaarheid niet zonder meer als 'verstatelijking' van de openbare sfeer kan worden betiteld. Opvallend is juist dat een belangrijk deel van de groeiende rol van de staat te herleiden is tot activiteiten buiten de staat. Zo kwamen de belangrijkste initiatieven voor een overheidsstatistiek voort uit de groep van staatshuishoudkundigen, die zich georganiseerd hadden in de Vereniging voor statistiek. Hun activiteiten waren voorafgegaan door vooralsnog vruchteloze lokale initiatieven¹⁴⁹.

Vernieuwingen van de staat hadden daarenboven niet alleen hun oorsprong vaak in openbare initiatieven; uit de geschiedenis van de statistiek blijkt ook dat toenemende activiteit op centraal niveau veelal gepaard ging met groeiende activiteiten op lokaal niveau. In dezelfde periode dat de Centrale commissie voor de statistiek na 1892 tot broedplaats van het Centraal bureau voor de statistiek werd, richtte Ph. Falkenberg in Amsterdam het *Gemeentelijk bureau voor de statistiek* op. Dit zou vervolgens een belangrijke rol moeten vervullen bij het opzetten van een werkloosheidsverzekering

145 Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 132-133, 145.

146 - N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland (1815-1915)', *BMGN*, CIX (1994) 221.

147 Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 150 e. v., 192.

148 Randeraad, 'Ambtenaren', 218; P. H. Ritter jr., 'De ambtelijke taal', in: J. H. de Goede jr., ed., *Hel orkest der overheid. Ambtenaren op hunpost* (Alphen aan den Rijn, 1939) 105.

149 Stamhuis, *Cijfers en Aequaties*, 184-187.

en arbeidsbemiddeling. Terwijl de organisatie daarvan in eerste instantie ter hand werd genomen door werknemers en werkgevers, mondde dit uiteindelijk uit in een gemeentelijk *Fonds ter bevordering van de verzekering tegen de geldelijke gevolgen van werkloosheid* en in het opzetten van de *Centrale arbeidsbeurs*, die in 1909 samen met beurzen van andere gemeenten samenging in de *Vereniging van Nederlandsche arbeidsbeurzen*. De subsidie die deze vereniging vanaf 1910 ontving, is volgens De Rooy te beschouwen als de eerste overheidssteun in de werkloosheidsbestrijding¹⁵⁰.

De meeste vormen van gegevensverzameling, inspectie en zorg dankten hun ontstaan aan initiatieven buiten de staat, maar al gauw kreeg de staat een rol in het verder ontwikkelen van de infrastructuur die daarvoor nodig was. De staat schiep vervolgens het kader waaraan nieuwe initiatieven in de maatschappij juridisch, financieel of organisatorisch gebonden werden. Dit moet niet als toenemende greep van de staat op de openbaarheid worden begrepen, maar eerder als symptoom van een onderling afhankelijke transformatie van staat en openbaarheid.

Nieuw politiek personeel

Deze wisselwerking maakte het ook mogelijk dat nieuwe verenigingen, lokale instellingen en centrale ambtelijke diensten de kweekvijver werden voor een nieuwe politieke klasse. De leden van de politieke elite troffen elkaar steeds minder in bolwerken van behoudend liberalisme en nieuwkomers werden langzamerhand uit iets andere hoek dan de juridische faculteiten gerecrueteerd¹⁵¹. Zo was een toenemend aantal deelnemers aan het openbare debat opgeleid als ingenieur. Zij vonden met name emplooi bij het departement van waterstaat, handel en nijverheid. In de jaren negentig gaven zij aan het departement leiding in de persoon van J. P. Havelaar (1888-1891), C. Lely (1891-1894 en 1897-1901) en P. W. van der Sleyden (1894-1897). Veel van deze ingenieurs waren in Delft opgeleid door B.H. Pekelharing en ontleenden aan zijn onderwijs de roeping hun talenten voor de gemeenschap in te zetten. Zij beschouwden het ingenieursschap niet alleen als een technische vaardigheid, maar pretendeerden ook als 'sociale ingenieurs' een publieke rol te kunnen spelen. Hier zat ook enige naijver achter, die zich met name tegen juristen richtte. Zo beklaagde de hoofdredacteur van *De Ingenieur* R. van Sandick zich in 1903,

dat juristen en nog eens juristen de leidende plaats innemen bij alles wat er in Nederland geschiedt, aan welke juristen wij dan van tijd tot tijd een door hen gevraagd advies mogen geven¹⁵².

De exacte wetenschap stond in hoog aanzien en ingenieurs achtten zich daarom zeer geschikt voor publieke ambten. Zo werd Lely in de lofredde die bij zijn afscheid na 1901

150 [Zie P. de Rooy](#), *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam, 1979) hoofdstuk 1.

151 Zie J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp, 1983); Stuurman, *Wacht op onze daden*, 293.

152 Geciteerd in H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht* (Den Haag, 1980) 297.

werd afgestoken, vooral ook geëerd, omdat hij had bewezen 'dat de ingenieur, die streng wetenschappelijk is opgeleid ... bij uitstek geschikt is voor hogere leiding' 153. De opmerkelijke presentie van de ingenieurs werd vooral belichaamd door J. W. Albarda. Ook hij was leerling van Pekelharing en was, voordat hij Troelstra opvolgde als partijleider, directeur van de Centrale arbeidsbeurs in Amsterdam en voorzitter van de Vereniging van Nederlandsche arbeidsbeurzen. Bij zijn vijftienvingjarig lidmaatschap van de Kamer stelde W. H. Vliegen:

Het is een goed ding, dat in deze tijd de leider der sociaal-demokratische fractie een ingenieur is, wiens opleiding meer dan die van een jurist of een ander vak, gericht is op zakelijkheid¹⁵⁴.

Zakelijkheid was een element dat in meer beschouwingen over de veranderende stijl van politici rond 1900 wordt opgemerkt. Zo typeerde Netscher Goeman Borgesius als iemand met een 'zaakkundig, belangeloos en helder hoofd', die zijn redevoeringen placht te beginnen met de vaststelling dat er al 'veel te lang naar zijn zin gepraat en de zaak onnoodig verward' was¹⁵⁵. Van der Mandere tekende daar bij aan dat ook Goeman Borgesius

daar, waar naast het logisch gevoel het meer uitsluitend menselijk sentiment naar voren mag treden, ineens [wist] door te dringen tot de kern van het geheel en die kern voor allen open te leggen¹⁵⁶.

De moeizame tegenstelling tussen 'logisch gevoel' en 'menselijk sentiment' geeft al aan dat rond 1900 de nieuwe rol van de politicus nog niet uitgekristalliseerd was. Er bleef een spanning bestaan tussen de politicus die zijn achterban moest enthousiasmeren met een beroep op beginselen, en de politicus als organisator van de staat van wie vooral zakelijkheid en praktische zin verlangd werd. Zo merkte de voorzichtige sociaal-democraat Polak naar aanleiding van Troelstra's revolutiepoging van 1918 op, dat Troelstra als 'onbedachtzaam lyricus' veel met Kuiper gemeen had maar toch onmisbaar was¹⁵⁷. Beide typen politici verschilden echter radicaal van de politicus van de liberale openbaarheid, die zich kenmerkte door juridische afstandelijkheid en abstractie. De politieke retor smeedde een gevoelsgemeenschap met zijn achterban, de zakelijke politicus wilde vooral pragmatisch optreden in het belang van zijn achterban, maar beiden hielden expliciet rekening met sentimenten en behoeften. Tegelijkertijd kan nu geconstateerd worden dat deze combinatie van een verheven en een pragmatische politieke stijl niet pas met de verzuiling ontstond, zoals Lijphart en velen na hem

153 Redevoering bij diner van de Vereniging van burgerlijk ingenieurs in 1902 ter gelegenheid van het vertrek van C. Lely als gouverneur naar Suriname, geciteerd in Lintsen, *Ingenieurs*, 342.

154 W. H. Vliegen, 'De parlementariër', in: Boekman, ed., *Albarda*, 13. Maar Vliegen voegde er aan toe: 'Er zijn ook ingenieurs wien gezwam in de ruimte heel wat beter afaat dan konstruktieve zakelijkheid. Getuige Mussert'.

155 Netscher, *In en om de Tweede Kamer*, 108.

156 H. van der Mandere, 'Mr. Hendrik Goeman Borgesius', *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen*, XLII (1912) 9.

157 Bloemgarten, *Polak*, 463.

beweren. Al ver voor de pacificatie ontkiemden deze twee politieke stijlen in het kweekbed van de liberale openbaarheid.

Naar een nieuwe historiografie van de openbaarheid

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderden niet alleen de politieke machtsverhoudingen en de inhoud van politiek, maar ook de vorm ervan en de context, de openbaarheid. Liberalen meenden dat de publieke opinie pas goed geïnformeerd en onbevooroordeeld kon zijn als ze vrij was van sentimenten en persoonlijke voorkeuren. Maar de openbaarheid werd tot een strijdperk van partijen, geleid door voor mannen die op het gevoel speelden, die niet wilden debatteren om de waarheid boven te laten komen, maar om te getuigen van rotsvaste beginselen, onvatbaar voor weerlegging door de feiten. De openbaarheid zou verder volgens liberalen als een van de staat onafhankelijke instantie de staat moeten leiden. Maar in plaats daarvan raakten de openbaarheid en de staat steeds verder vervlochten, juist als gevolg van de pogingen om de publieke opinie voor te lichten en de zelfstandigheid van de burgers te vergroten. Deze pogingen hadden als paradoxaal gevolg dat de voorwaarde van deskundigheid de toegankelijkheid van de openbare discussie feitelijk inperkte. Deze veranderingen kwamen voor een deel uit de openbaarheid zelf voort en werden voor een ander deel door de staat opgeroepen. Liberalen wensten politieke discussie, maar politiek meningsverschil leidde tot de vorming van politieke partijen die druk uitoefenden om nieuwe vormen van staatsinterventie af te dwingen. Anderzijds ging de staat steeds meer voorlichting, inspectie en deskundigheid aanbieden.

De politieke neergang van de liberalen is vaak genuanceerd met de verwijzing naar de belangrijke positie die zij in de twintigste eeuw wisten te behouden in onder meer overheidsdienst en media¹⁵⁸. Op basis van het voorafgaande kan worden betoogd dat dit grotendeels een Pyrrhus-overwinning was, want de overheid die zij dienden, was niet meer dezelfde als die van de eeuw daarvoor, evenmin als de openbaarheid van waaruit de overheid gecontroleerd zou moeten worden nog een liberale openbaarheid was. Het cultuurpessimisme dat daarvan onder vrijzinnige notabelen in de twintigste eeuw soms het gevolg was, klinkt door in Habermas' kenschets van een tweede fase in de ontwikkeling van de openbaarheid als *Verfallsgeschichte*. Uit bovenstaand verhaal blijkt dat deze opvatting discutabel is. Ten eerste is de teloorgang van de liberale openbaarheid niet het gevolg van de gebrekkige realisatie van een rechtvaardig ideaal. Juist middelen om de liberale openbaarheid optimaal te laten functioneren als *debating clubs* en statistiek waren het begin van de vorming van een nieuwe openbaarheid. Ten tweede gaat de cultuurpessimistische historiografie voorbij aan de waarde van de door partijstrijd en sentiment gekenmerkte openbaarheid. Na het egalitarisme van het vrije debat in de politiek kwam nu het egalitarisme als uitgangspunt voor de leniging van

158 Zie I. Schöffner, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939', in: G. A. M. Bekelaar, ed., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975) 602-621; S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983) 102; J. J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1992) 122.

achterstelling en nood in de maatschappij. Bovendien is het de vraag of de hiërarchie van leiding en achterban wel een achteruitgang betekende ten opzichte van de uitsluiting van vrouwen en volksklassen in de liberale openbaarheid.

De pessimistische historiografie moet echter ook niet eenvoudigweg omgekeerd worden. Het ontstaan van een door partijdigheid en behoefte verdeelde openbaarheid wordt dan begrepen als emancipatie en bewustwording. Deze zouden tot uitdrukking komen in eigen organisaties (verzuiling) en in het forceren van de toegang tot de staat. Zo'n redenering reduceert de vorm van de politiek tot een afspiegeling van onderliggende maatschappelijke veranderingen en gaat voorbij aan de zelfstandige betekenis van de inrichting en werking van de openbaarheid. Wij hebben getracht te tonen dat de representatie van maatschappelijke tegenstellingen, belangen en behoeften een afzonderlijk moment in de politieke geschiedenis is. We hebben ook betoogd dat emotie een niet weg te redeneren plaats inneemt in politiek — de overgang van de ene naar de andere vorm van politiek ging gepaard met een stijlbreuk, een verandering van vormen en emoties. Wie wil begrijpen wat politiek is en was, zal deze zaken serieus moeten nemen: vorm is meer dan verpakking. Inhoud en vorm zijn wellicht niet te scheiden, maar dat betekent niet dat de een tot de ander herleid kan worden. De historiografie van de openbaarheid, waaraan wij een bijdrage hebben willen leveren, zou vanuit die gedachte verder ontwikkeld moeten worden.

Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis¹

JOOP DE JONG

'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?' luidde de titel van de voordracht die de Leidse hoogleraar Roorda hield tijdens het jaarcongres van het Nederlands Historisch Genootschap in 1978². In hetzelfde jaar werd onder zijn bezielende leiding de Werkgroep elites opgericht, bedoeld als trefpunt voor eliteonderzoekers³. Roorda zelf gold als specialist op het terrein van patriciaatsonderzoek. Het lag dus voor de hand dat hij programmatisch en methodologisch het voortouw zou nemen bij het onderzoek naar elites ten tijde van de Republiek.

Bij het beschrijven van het programma gebruikte Roorda graag het beeld van één grote stedenkaart die door onderzoekers steeds verder zou worden ingekleurd⁴. Elke nieuwe studie over een vroedschap of een patriciaat betekende weer wat minder wit op de kaart. In 1983, vlak voor zijn voortijdig overlijden, maakte Roorda een tussenstand op van dit ambitieuze programma. Het kwam op gang, maar stond tevens 'nog pas aan het begin'⁵. Verbazingwekkend was dat niet, want het gevraagde kleurwerk droeg volgens Roorda het karakter van monnikenwerk. Dat werd vooral veroorzaakt door de onderzoeksmethode die hij propageerde: prosopografie, een woord dat zijn eerstejaars studenten soms schrik en ouderejaars vaak een slecht geweten bezorgde⁶. 'Prosopography' is ook de titel van een belangwekkend artikel uit 1971 van de Engelse historicus en elitekenner Lawrence Stone⁷. En op dit artikel reageerde Roorda in zijn eerder genoemde voordracht. Stone definieerde prosopografie als 'the investigation of the common background characteristics of a group of actors in history by means of a collective study of their lives'⁸. Vanwege het groepsaccent

1 Dit artikel is voortgekomen uit een verzoek van de redactie van de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* om een bibliografisch essay over prosopografie. Een groot gedeelte van de tekst vormt een bewerking van een voordracht getiteld 'Eliteonderzoek in Nederland, een historische terugblik', gehouden tijdens het NHG-congres over huis- en familiearchieven als bron voor sociaal-culturele geschiedenis op 19 november 1993.

2 D. J. Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCIV (1979) 212-225. Herdrukt in: S. Groenveld, N. Mout, e. a., ed., *Rond prins en patriciaat. Verspreide opstellen door D. J. Roorda* (Weesp, 1984) 42-52.

3 Het eerste *Bulletin* van de Werkgroep elites verscheen overigens pas in 1980.

4 Dit beeld is onder andere te vinden in: D. J. Roorda, 'Ter inleiding', *Bulletin Werkgroep elites*, II (1980) 2 en: *Idem*, 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland', in: W. W. Mijnhart, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983) 136.

5 Roorda, 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat', 133, 136.

6 Roorda, 'Prosopografie', 42.

7 L. Stone, 'Prosopography', *Daedalus. Journal of the American academy of arts and sciences*, C (1971) 46-79.

8 *Ibidem*, 46. Prosopografie kan behalve als onderzoeksmethode ook worden gedefinieerd als een verzameling persoonsgegevens van een in ruimte en tijd afgebakende groep. Deze betekenis van